

Introducing the Architectural Elements of the Old Historical Area of Deyhuk Village

Ali Asqar Mahmoodi Nasab^{*1}, Seyed Reza Rafei², Sajjad Zolfaghari², Qasem Akbarpour²

1. PhD Student in Archeology, University of Mazandaran, Babolsar, Iran
2. MA Student, Department of Archeology, Birjand University, Birjand, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2020/09/22;

Accepted: 2020/11/11;

Published Online 2020/12/15

 10.30699/athar.40.4.314

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Ali Asqar Mahmoodi Nasab

PhD Student in Archeology,
University of Mazandaran,
Babolsar, Iran

Email:

aliasqarmahmoodi@yahoo.com

ABSTRACT

Different climates has caused the formation of different regions in Iran. Climate and geographical considerations specific to a region is itself a major factor in shaping the old places and architectural elements. The environment of cities and villages, and even single buildings related to a particular climate, acquire special characteristics appropriate to that climate. Since most of the area of Iran is covered by hot and dry areas, the urban and rural parts in these areas have been created in accordance with the hot and dry climate, so that it meets the needs of its inhabitants. Among the old places in hot and dry climate is the old village of Deyhuk located in South Khorasan province - Tabas city, which is located on the edge of Lut desert. The main purpose of this article is to introduce this village and its architectural elements. The old places of Deyhuk village includes the Grand Mosque, the castle, the bazaar, the water reservoir, the tomb and the residential spaces. Various reasons including its strategic position in terms of communication and relatively sufficient water resources have played an important role in the formation and development of the old texture of Deyhuk. Climatic conditions in this region have caused it to be formed according to the climate and the needs of residents considering the role of the environment while choosing materials as well as residential and public spaces. The present study was a descriptive and analytical research with a historical and cultural approach and its findings were collected through field and library studies.

Keywords: Historical area of Deyhuk village, Climate, Architecture, House, Communication Location.

Copyright © 2020. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Mahmoodi Nasab A A, Rafei S R, Zolfgary S. Akbarpour G. (2019). Introducing the Architectural Elements of the Old Texture of Deyhuk Village. *Athar*. 40 (4), 314-335

مقاله پژوهشی

معرفی عناصر معماری بافت قدیم روستای دیهوک

علی اصغر محمودی نسب^{۱*}، سیدرضا رافعی^۲، سجاد ذوالفقاری^۲، قاسم اکبرپور^۲

۱. دانش‌آموخته دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
۲. کارشناسی ارشد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

خلاصه

اطلاعات مقاله

برخورداری ایران از اقلیم‌های مختلف آب و هوایی موجب شده است که بافت‌های مناطق مختلف تحت تأثیر اقلیم همان منطقه شکل بگیرد. ملاحظات اقلیم و جغرافیای خاص یک منطقه، عامل اصلی و مهم فرم‌زایی بافت قدیمی و عناصر معماری است. محیط‌زیست شهرها و روستاها و حتی تک‌بناهای مربوط به یک اقلیم خاص، ویژگی‌های خاص و متناسب با آن اقلیم و جغرافیا را به دست می‌آورند. از آنجا که بخش عمده‌ای از مساحت کشور ایران را نواحی گرم و خشک دربرمی‌گیرد، بافت شهری و روستایی در این مناطق متناسب با اقلیم گرم و خشک به وجود آمده است؛ به گونه‌ای که پاسخ‌گوی نیازهای ساکنان آن باشد. از جمله بافت‌های قدیمی در اقلیم گرم و خشک، بافت قدیمی روستای دیهوک واقع در شهرستان طبس در خراسان جنوبی است که در حاشیه کویر لوت قرار دارد. هدف اصلی نگارش این مقاله معرفی این بافت و عناصر معماری موجود در آن است. بافت قدیم روستای دیهوک شامل مسجد جامع، قلعه، بازار، آب‌انبار، آرامگاه و فضاهای مسکونی است. در این میان، دلایل مختلفی از جمله موقعیت ارتباطی و منابع آب نسبتاً کافی نقش مهمی در شکل‌گیری و توسعه بافت قدیم دیهوک داشته است. شرایط آب و هوایی در این منطقه موجب شده است بافت آن با توجه به اقلیم و نیاز ساکنان شکل بگیرد و نقش محیط را در انتخاب مصالح و فضاهای مسکونی و عمومی در نظر بگیرند. پژوهش حاضر از نوع تحقیقات توصیفی و تحلیلی با رویکرد تاریخی و فرهنگی بوده و جمع‌آوری یافته‌های آن به کمک مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است.

دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۰۱

پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۲۱

انتشار آنلاین: ۱۳۹۹/۰۹/۲۵

نویسنده مسئول:

علی اصغر محمودی نسب

دانش‌آموخته دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

پست الکترونیک:

aliasqarmahmoodi@yahoo.com

کلیدواژه‌ها: بافت قدیم روستای دیهوک، اقلیم، معماری، خانه، موقعیت ارتباطی

حق کپی‌رایت انتشار: این نشریه دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهی‌نامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (باز ترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

مقدمه

می‌دهد. از این منظر، همه شهرهای اسلامی دارای بافتی قدیمی با اجزای مشابه هستند که بیانگر هویت اسلامی، تعامل فرهنگی و پیشینه‌های تاریخی یکسان است (2019, P. 103). به همین دلیل از موضوعات قابل مطالعه برای شناخت یک شهر و روستا و نحوه شکل‌گیری آن، مطالعه بافت قدیم آن است (2005, P. 198). بافت‌های قدیم روستایی و شهری ترکیب پیچیده‌ای دارند که عوامل زیادی در آنها دخیل هستند. ارگانسیم این مقوله منعکس‌کننده تمایلات سیاسی، اجتماعی و در عین حال نیازهای مادی و تکنیکی است (1981, P. 140).

شناخت هویت اصیل هر جامعه با کنکاش در معماری و آثار کهن آن قابل‌دستیابی است. این آثار نه تنها جنبه زیباشناسانه دارد، بلکه از لحاظ کاربردی نقش بسزایی را در زندگی مردم ایفا کرده است. امروزه با توجه به گسترش فضاهای شهری و روستایی بخش اعظم آن از میان برداشته شده است و تنها با گذشتن از بافت تاریخی آن می‌توان به این آثار هنرمندانه توجه کرد. بافت تاریخی شهرها و روستاها آثاری گران‌بها هستند که فرهنگ معماری و شهرسازی بومی کشورمان را در خود دارند. شهر نوعی فرهنگ‌پدیده‌ی است و بافت قدیم جلوه‌های مادی و معنوی آن را در خود نشان

(قاجار و پهلوی) و طی دوره معاصر رشد و توسعه یافته است. به‌طور کلی قرار گرفتن دیهوک در مسیر راه‌های ارتباطی مهم و نقش خدماتی آن موجب رونق آن شده است. دیهوک با وجود اینکه در حاشیه کویر قرار دارد، از منابع آب کافی و خاک حاصلخیز برخوردار بوده است. همچنین منزل بودن دیهوک در امتداد مسیر ارتباطی مهم موجب شده است که نیاز غذایی کاروانیان را برآورده کند؛ به‌طوری که در منابع قاجاری نیز به آن اشاره شده است. در این مقاله ضمن معرفی عناصر مختلف بافت به عوامل مؤثر بر شکل‌گیری شهر نیز پرداخته شده است.

ضرورت و اهداف پژوهش

با وجود اهمیتی که مناطق شرقی ایران - به‌ویژه خراسان جنوبی - در روند تحولات تاریخی ایران داشته‌اند، پژوهش‌های باستان‌شناسانه مهم و خاصی درباره این منطقه صورت نگرفته است. همچنین شناخت پژوهشگران از مناطق مذکور، بیشتر به اطلاعاتی محدود است که در منابع و متون تاریخی آمده و تاکنون مقالات و کتب اندکی به باستان‌شناسی این منطقه پرداخته‌اند. در این میان به‌دلیل جابه‌جایی شهرستان طبس بین سه استان (خراسان بزرگ، یزد و خراسان جنوبی) در کمتر از سه دهه، اطلاعات اندکی درباره این شهرستان به چاپ رسیده که بیشتر موارد هم معطوف به شهر طبس بوده است. همان‌طور که گفته شد، قرارگیری استان خراسان جنوبی و شهرستان طبس در حاشیه کویر موجب شده است آبادی‌هایی این منطقه بافت‌هایی منحصر به فرد داشته باشد که کمتر معرفی شده است. همچنین حوادث طبیعی مانند زلزله سال ۱۳۵۷ سبب تخریب آثار تاریخی این شهرستان شده است؛ به همین دلیل در بیشتر موارد ساکنان بافت‌های قدیمی محل قدیمی را ترک کردند و مکانی جدید ساختند؛ بنابراین شناخت و معرفی این بافت‌های کویری مانند بافت دیهوک که برای اولین بار معرفی می‌شود، گامی مؤثر برای احیا و حفظ بافت‌های ارزشمند این منطقه خواهد بود.

پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش

۱. اقلیم چه تأثیری در شکل‌گیری بافت قدیم دیهوک دارد و عناصر معماری این بافت کدام‌اند؟
۲. بافت قدیم دیهوک در کدام مسیر ارتباطی قرار گرفته است؟

(Tavassoli) و از تار و پودهای تشکیل‌دهنده یک واحد یکپارچه‌ای است که با کم و زیاد شدن هریک از آنها، یکپارچگی، وحدت و شکل خود را از دست داده و به شکلی ناموزون درآمد است و حتی می‌تواند به فروپاشی کل مجموعه منجر شود (Omrani & Ismaili Sangari, 2006, P. 113). به‌طور کلی آن بخش از شهرهای ایران که تا عهد قاجار شکل گرفته‌اند، بافت قدیم نامیده می‌شوند. منظور زمانی است که هنوز تغییرات و تحولات تکان‌دهنده و دگرگون‌کننده دوران پهلوی اول شروع نشده بود (Mohammad 2002, P. 5). Moradi & Amir Kabirian, موقعیت اقلیمی ایران شرایطی را فراهم کرده که گونه‌های مختلف فرهنگ معماری با توجه به اقلیم هر منطقه را به وجود آورده است. سازگاری مناسب و اقتصادی بودن از جمله ویژگی‌هایی است که معماری سنتی متناسب با اقلیم هر منطقه را توجیه می‌کند. با توجه به پیشرفت‌های چشمگیر فناوری معماری سنتی می‌تواند یک فناوری و فرهنگ مورد اعتماد در برخی نقاط کشور باشد و بافت‌های سنتی، به‌ویژه در مناطق گرم و خشک بهترین کارایی را داشته باشد (Salmanian & Gholkar, 2010, P. 1). ویژگی‌های آب و هوایی بافت قدیم روستای دیهوک، به‌ویژه گرمای شدید این منطقه در تابستان، سرمای خشک در زمستان، بارندگی کم، بادهای شدید و پوشش گیاهی کم موجب شده است که این بافت ارزشمند تحت تأثیر این اقلیم شکل بگیرد. بافت قدیم روستای دیهوک در ۷۳۰ متری غرب بافت جدید شهر دیهوک قرار دارد. زلزله سال ۱۳۵۷ شهرستان طبس موجب شد بافت‌های تاریخی و همچنین ابنیه قدیمی این شهرستان آسیب ببینند. بافت قدیم روستای دیهوک پس از این زلزله آسیب دید به تدریج متروک شد، پس از این شهر جدید و کنونی دیهوک در شرق این بافت شکل گرفت. این بافت شامل عناصر مختلف معماری از جمله مسجد جامع، بازار، حمام، آب‌انبار، کاروانسرا و فضاهای مسکونی است. در این پژوهش، جداگانه به معرفی این بناها پرداخته و درباره ویژگی‌های معماری آن بحث شده است. بافت قدیم روستای دیهوک منسجم و فشرده است و ساختمان‌های آن متصل به یکدیگر هستند. بناهای آن نیز به‌طوری محصور ایجاد شده است تا جریان و نفوذ بادهای گرم به‌ویژه در فصول تابستان در فضاهای آن اندک باشد. روستای دیهوک به دلیل قرارگیری و ارتباط مستقیم با شهرهایی مانند طبس، فردوس، کرمان و بیرجند و ترانزیتی بودن این مسیر، در طی دوران تاریخی

فرضیه‌های پژوهش

۱. بافت تاریخی روستای دیهوک تحت تأثیر اقلیم گرم و خشک منطقه شکل گرفته است. همچنین می‌توان تأثیر اقلیم را در بافت دیهوک از جمله مصالح سازگار با اقلیم، کوچه‌های پر و پیچ و خم و ساباط، پوشش گنبدی و بادگیر مشاهده کرد. عناصر مختلف بافت قدیم دیهوک شامل مسجد، آرامگاه، بازار، حمام، آسیاب، حوض انبار و... است.

۲. بافت قدیم دیهوک در مسیر ارتباطی مهمی که از کرمان به سمت شمال خراسان (نیشابور و مشهد) منتهی می‌شود، قرار دارد و بین ایستگاه عرب‌آباد و چاه گنبد واقع شده است.

روش پژوهش

مقاله حاضر توصیفی و تحلیلی بوده و داده‌های آن به کمک مطالعه منابع کتابخانه‌ای (کتب تاریخی و جغرافیایی) و برداشت میدانی (شامل عکس‌برداری، برداشت معماری و گفت‌وگو با ساکنان محلی) به روش پیمایشی در محل با رویکرد تاریخی- فرهنگی صورت گرفته است. در حال حاضر، درباره بافت تاریخی روستای دیهوک تحقیقی انجام نشده و بخشی از این مقاله حاصل بررسی باستان‌شناسی بخش

دیهوک و دهستان پیرحاجات شهرستان طبس است (Mahmoodi Nasab, 2018).

پیشینه پژوهش

تاکنون درباره بافت دیهوک تحقیق جامعی صورت نگرفته است و تنها در کتاب دیهوک در آینه سفرنامه‌ها درمورد این منطقه از دیدگاه سفرنامه‌نویسان بحث شده، اما به معرفی بافت دیهوک پرداخته نشده است. این مقاله اطلاعات کاملی درباره معرفی بافت قدیم روستای دیهوک و عناصر معماری آن ارائه می‌دهد (Raufi & Rezvani Moghadam, 2016).

موقعیت جغرافیایی بافت قدیم روستای دیهوک

بافت قدیم روستای دیهوک در استان خراسان جنوبی، در شهرستان طبس، بخش دیهوک و روستای قدیم دیهوک در غرب شهر فعلی دیهوک و به فاصله ۷۳۰ متری آن قرار دارد (شکل ۱). این بافت از لحاظ موقعیت جغرافیایی براساس UTM در طول و عرض ۳۶۸۴۱۴۹/۰۵۴۷۱۴۷ و ارتفاع ۱۳۷۲ متر از سطح دریا قرار گرفته است (شکل ۲). دسترسی به بافت قدیم روستای دیهوک از طریق محله انتظامیه که در گذشته جزئی از محله‌های بافت قدیم روستا بوده و امروزه هم به همین نام مشهور است، پس از عبور از این محله و طی مسیری ۵۰۰ متری به طرف شمال امکان‌پذیر است.

شکل ۱. موقعیت بافت قدیم و جدید دیهوک

شکل ۲. بافت قدیم روستای دیهوک در تصویر ماهواره‌ای
منبع: <https://Google Earth.Com>

دیهوک در سفرنامه‌های دوره قاجار

شمخالچی (شمخال نوعی تفنگ سرپیر است) و ساخلو این قلعه است (Mirza Khanlar Khan, 1972, PP. 221-222).

در کتاب *سفرنامه خراسان و کرمان* آمده است: دهوک (دیهوک) بسیار قریه آبادی است. دویست و پنجاه خانوار و چهار آسیاب دارد. نهر بزرگی از این ده جاری است. آبش بسیار کم است و آب معدنی است. چشمه آن در بالای ده است که استخر بزرگی احداث کرده و آن را دریاچه می‌گویند. آب چشمه بسی حرارت دارد و اهل ده از این آب می‌خورند. کنار چشمه بعضی باغ‌هاست که زنان و مردان منزل دارند. بالای این چشمه جایی است که آنجا را «کلاته شاه مرغ» می‌گویند. آن آب هم به‌سوی این ده روان می‌شود. هرکس از زوار آب خنک غیرمعدنی خواهد، باید از آنجا بیاورد و راهش نزدیک است، ولی از آب آنجا آبی بهتر است که خیلی گواراست. باید از جایی آورد که موسوم به «باز» است و باز به معنی دهنه میان کوه است و باز پایین ده واقع شده چندان دور نیست. در این ده بسی ارزانی است. بیشتر از سایر ده‌ها نعمت فراوان است. میوه ابداً قدر و قیمت ندارد. در این ده برای کاروانیان کاروان‌سرا نیست، اما قافله مختصر می‌تواند در نزدیک باغات و توی ده به راحتی منزل کند و در وسط ده قلعه‌ای است که بالای تپه واقع شده و حالا دیگر آنجا اهالی مسکن نمی‌کنند. دور قلعه منزل و باغات دارند. در توی آن قلعه بالای تپه چشمه‌ای است که هنوز هم موجود است. از قریه دهوک راهی

میرزاخانلرخان (منشی فتحعلی شاه و محمدشاه قاجار) در سفرنامه خود درباره دیهوک می‌نویسد: «این قریه چشمه‌ای دارد بالای ده که آب از زمینش می‌جوشد و در سرچشمه گودال بزرگی اسطوخ (استخر) مانند دارد. به قدر یک سنگ آب که در دو سه محلش هم آسیا ساخته‌اند، از این آب می‌گردد. این چشمه چهار شبانه‌روزش مال عمادالملک (حاکم طبس)، یک شبانه‌روزش وقف است بر مزار یک پیری که می‌گویند اسمش «پهلوان مردان» بوده و خیلی مراددهنده است که پهلوی همین چشمه مدفون است و در دست عمادالملک است. سه شبانه‌روز دیگرش از موقوفات میرحسن‌خان است که دست حاجی ابراهیم‌خان عموی عمادالملک است. باقی این چشمه و قریه بیشترش مال آدم‌های عمادالملک است، کمترش مال رعیت». وضع قریه این است که کوهی از سنگ خارا در وسط جلگه واقع است. بالای آن قلعه کهنه قدیمی است که خیلی محکم بوده است. در اطراف کوه از دامنه آن تا پایین، خانه‌های رعیتی ساخته‌اند. به قدر سیصد، چهارصد خانه رعیت دارد و در اطراف خانه‌ها تا یک مسافت ممتدی محل زراعت باغ توت برای ابریشم‌کاری است خیلی وضع خوش دارد؛ به طوری که خانه‌ها یک دایره محیط بر کوه و اراضی زراعت، یک دایره محیط بر خانه‌ها. میان قلعه اغلب خانه‌هایش خراب شده، سه چهار خانه باقی است. در یکی از آنها پیرمردی منحنی منزل دارد که شغلش خشت‌مالی است و ثقل سامعه هم دارد. گفتند: این نوکر و

مشهد و یزد به مشهد قرار گرفته است. این دو جاده پس از رسیدن به دیهوک یکی می‌شوند و مسیر به سوی مشهد ادامه می‌یابد. دیهوک حدود ۱۵۰ سال پیش دهک یا دهوک نامیده می‌شده است. بافت قدیم روستای دیهوک در سال ۱۳۵۷ بر اثر زمین‌لرزه آسیب زیادی دیده است. نزدیکی دو روستای مجاور دیهوک و بازک، که هم اکنون دو محله شهر هستند، از عوامل اصلی شکل‌گیری این شهر بوده است (Deyhook, 2013).

است که تا شهر طبس چهارده فرسخ مسافت دارد (Afzal AlMolk, n. d., PP. 160-161).

معرفی بافت قدیم روستای دیهوک

بافت قدیم روستای دیهوک دورتادور یک کوه صخره‌ای ساخته شده که این کوه به صورت بیضی از شمال به جنوب امتداد دارد. این بافت با طول ۴۷۰ و عرض ۲۰۰ متر به فاصله ۷۳۰ متری غرب بافت جدید شهر دیهوک قرار گرفته است (شکل ۳). این بافت در برخوردگاه جاده‌های اصلی کرمان به

شکل ۳. بافت قدیم روستای دیهوک - دید از شرق
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

بافت روستای دیهوک، مانند بسیاری از بافت‌های نواحی کویری ایران از محله‌های قدیمی، ساختار و سازمان‌دهی ویژه‌ای برخوردار بوده که متفاوت از محله‌های جدید امروزی است و به صورت بافتی منسجم در اطراف کوهی صخره‌ای شکل گرفته است؛ به این صورت که عناصر معماری در بافت با یکدیگر پیوسته هستند و مجموعه واحد و یکپارچه‌ای را پدید می‌آورند. همچنین گذر و کوچه‌ها بنا بر ضرورت‌های بوم‌شناختی ساخته شده‌اند. مهم‌ترین گذر روستا، گذر بازار بوده و بیشتر عناصر اصلی بافت از جمله مسجد جامع، حسینیه، حمام و آسیاب در دو طرف این گذر قرار گرفته‌اند. واحدهای مسکونی روستا به دلیل قرارگیری بافت روستا در کنار تپه‌ای به صورت پلکانی بوده و بیشتر در دو طبقه ساخته شده است. خانه‌های مجاور تپه نیز طی دوران گسترش روستا ایجاد شده‌اند؛ به طوری که از لحاظ ابعاد و اندازه بزرگ‌تر هستند. در ادامه، به معرفی عناصر بافت قدیم دیهوک پرداخته شده است:

بافت تاریخی روستای دیهوک از جمله بافت‌های اقلیم گرم و خشک ایران است (شکل ۴). در بررسی معماری و بافت شهرهای و روستاهای نواحی گرم و خشک مشخص شد آب و هوا در شکل‌گیری بافت شهرها و معماری این نواحی نقش عمده‌ای داشته و مشکلات آب و هوایی همیشه به صورت حاد برای مردم این نواحی مطرح بوده است؛ از جمله این مشکلات می‌توان به آفتاب سوزان، گرمای زیاد، درجه حرارت بالا، طوفان‌های پر گرد و خاک، کمی بارندگی، کمی آب و... اشاره کرد (Tavassoli, 1981, P. 59). همچنین هرگونه دخل و تصرف انسانی در محیط تا حد زیادی تابع شرایط آب و هوایی است (Akhtarkavan et al., 2012 P. 31). اصولاً هیچ فضای شهری غیرمحمور در این مناطق وجود ندارد؛ زیرا محافظت از این فضا در مقابل شرایط نامساعد اقلیمی ممکن نیست (Mahmoodi Nasab, 2014, P. 106). بافت دیهوک نیز به دلیل قرارگیری در مجاورت کویر و آب و هوای گرم و خشک از این امر مستثنا نیست.

شکل ۴. بافت قدیم روستای دیهوک - دید از جنوب
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

قلعه و برج

استراحت نگهبان و طبقه دوم به منظور دیده‌بانی استفاده می‌شده‌اند. دورتادور طبقه دوم تیرکش‌هایی برای دیده‌بانی تعبیه شده است. میرزا خانلرخان در سفرنامه خود، قلعه روستا را بنایی قدیمی و محکم توصیف می‌کند؛ از این رو می‌توان گفت این قلعه پیش از دوره قاجار و احتمالاً در دوره سلجوقی تا صفوی ساخته شده باشد. نقشه این قلعه با توجه به شکل طبیعی کوه ساخته شده است. تنها فضای معماری این قلعه بقایای دو فضای مربع شکل است که اهالی محلی آن را آسباد می‌دانند. با توجه به قرارگیری این سازه درون گودی کوه و اینکه آسبادها را در مسیر باد طراحی می‌کرده‌اند و همچنین مصالحی که در ساخت آن به کار رفته است (قلوه‌سنگ، ملات خاک و گچ و ساروج) با ساختمان آسباد هم‌خوانی ندارد، احتمالاً این بنا یک مخزن ذخیره آب برای قلعه بوده است؛ به طوری که کل آب سطح قلعه به این مکان سرازیر شده است. گفتنی است در هیچ منبع مکتوبی به ساخت و معماری آسباد در منطقه طبرستان اشاره نشده است. منطقه خراسان به‌ویژه جنوب آن در طول دوران مختلف اسلامی و حتی قبل از آن مورد هجوم اقوام بیگانه بود؛ به طوری که در قرون متأخر اسلامی به‌ویژه در دوره صفوی به بعد، این منطقه بیشتر مورد حملات ازبکان و ترکمن‌ها قرار می‌گرفته است.

یکی از مسائل ضروری شکل‌گیری حیات انسانی وجود امنیت است که بدون آن شکل‌گیری جوامع انسانی و حیات و تداوم آنها غیرممکن به نظر می‌رسد. از مهم‌ترین عوامل تأمین‌کننده امنیت، پوشش‌های مناسب، مستحکم و تدافعی است (Mulazadeh & Mohammadi, 2006, P. 13). همان‌گونه که پیش از این بیان شد، در سفرنامه‌های قاجار به بقایای معماری قلعه‌ای در مرکز بافت روستا اشاره شده که در دوره قاجار ویران بوده است و تنها چند فضای معماری آن باقی مانده که امروزه آن هم تخریب شده است. سازندگان این قلعه با توجه به قرارگیری بافت قدیم روستا در دشتی وسیع و اینکه این کوه اشرف کاملی به محیط اطراف داشته است، اقدام به ساخت این قلعه کرده‌اند؛ به طوری که پس از تخریب این قلعه، در دوره قاجار نیز برای محافظت از دیهوک روی کوه صخره‌ای مرکز بافت قدیم روستای دیهوک و محله حاجی‌آباد (۹۱۰ متری جنوب برج مرکز بافت دیهوک) برج‌های نگهبانی ساخته‌اند (شکل ۵). شاید در دوره قاجار و بعد از آن، این بنا توسط مردم تخریب و مصالح آن در ساخت سایر فضاهای مسکونی بافت استفاده شد. این دو برج (برج بافت دیهوک و برج محله حاجی‌آباد) با پلان مدور و به صورت مخروطی، با ارتفاع ۶ تا ۷ متر ساخته شده‌اند و مشرف بر محیط اطراف هستند. این برج‌ها در دو طبقه ساخته شده‌اند. طبقه اول برای

شکل ۵. دورنمای برج بافت قدیم روستای دیهوک - دید از جنوب
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

دیوارهای اصلی و بادگیر بنا باقی مانده است. با توجه به شواهد معماری فعلی این بنا حیاط ندارد و به سبک مسجد و به صورت شبستانی بوده است. این حسینیه با ابعاد 15×8 متر و در راستای شرقی-غربی ساخته شده است. ورودی بنا از داخل ساباطی میسر می‌شود (درون این ساباط علاوه بر ورودی مسجد، ورودی چند خانه مسکونی نیز قرار دارد). بادگیر این حسینیه در ضلع جنوبی بنا به صورت یک‌طرفه رو به شمال و با سه دهانه طراحی شده است.

ساباط

ساباط در اقلیم مناطق گرم و خشک نه فقط عنصری نمادین، بلکه حرکتی هوشیارانه و هدفمند است و نقش نیارشی آن به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل در شکل‌گیری و حضور آن در گذرهای شهری و روستایی است (Mahmoodi & Mofidi Shemirani, 2003, P. 253). نیارش به دانش ایستایی، فن ساختمان و ساختمایه (مصالح‌شناسی) گفته می‌شده است (Pirnya, 2007, P. 29). درواقع معماران برای ساخت ساباط با توجه به عرض و ارتفاع گذر و کوچه اصل نیارش را رعایت کرده‌اند. ساباط در اقلیم گرم و خشک با ایجاد سایه به‌نوعی محلی برای استراحت ساکنان ساخته شده است،

محلله‌های قدیم روستای دیهوک

در گذشته، علاوه بر بافت قدیم، محلله‌هایی در اطراف روستای دیهوک وجود داشت. از جمله عباسیه (که بر اثر سیل از بین رفت و سپس بازسازی شد)، خانیک، انتظامیه، بازگ، حاجی‌آباد و امیرآباد که از بخش‌های مشهور و مشخص دیهوک و اطراف آن به شمار می‌رود. این محلله‌ها امروزه نیز باقی هستند که به همین نام شناخته می‌شوند و در بافت جدید شهر دیهوک ادغام شده‌اند. محله انتظامیه جزء محلله‌های مرفه‌نشین دیهوک بوده است. این امر را می‌توان در معماری خانه‌های این محله مشاهده کرد؛ به طوری که معماری خانه‌های این محله در مقایسه با سایر فضاهای مسکونی بافت از لحاظ وسعت بزرگ‌تر است و تزئینات بیشتری دارد.

مسجد جامع

مسجد جامع بافت قدیم روستا بر اثر زلزله تخریب و روی آن مسجد جدیدی ساخته شده است. با توجه به گزارش‌های میدانی این مسجد به صورت شبستانی و در چند دهانه با طاق جناغی بوده است. در روبه‌روی مسجد قدیمی روستا، حسینیه‌ای قرار دارد که آن هم بر اثر زلزله تخریب شده و تنها

امروزه این فضاها به عنوان آغل و انبار یونجه استفاده می‌شود. همچنین ساباط‌هایی که در گذر اصلی بافت دیهوک طراحی شده‌اند، سکوهایی در دو طرف دارند که برای نشستن ساخته شده تا آسایش ساکنان را در فصل تابستان مهیا کنند. بعضی از این ساباطها مرکز یک محله یا محل شور و مشورت ساکنان بافت بوده و در ایام رمضان محلی برای قرآن‌خوانی نیز بوده است.

امنیت اتاق‌های بالای ساباطها بیشتر از اتاق‌های داخل خانه بوده است و حتی این اتاق‌ها حکم سنگر داشته‌اند که ساکنان آن هنگام حمله مهاجمان می‌توانسته‌اند از در و پنجره‌های آنها که بر کوچه مشرف بوده‌اند، با پرتاب سنگ و جنگ‌افزار و ریختن آتش بر سر مهاجمان از پیشروی آنها جلوگیری کنند (Omranipoor, 2005, P. 134). همچنین ساباط نقشی اساسی در ایستایی بناهای همجوار با خود دارد و تکیه‌گاهی برای بناهای همجوار بوده است. باید توجه داشت که ساخت ساباط با فضاهای کناری موجب استقامت آن می‌شود.

علاوه بر این، ساباط دسترسی به مراکز محله‌ها و حتی بازار و در بعضی موارد به عنوان یک فضای ورودی برای یک یا چند خانه طراحی شده است (Mahmoodi Nasab et al., 2016). ساباط‌های بافت قدیم روستا دیهوک در سراسر بافت قدیم روستا، به‌ویژه در نیمه شرقی بافت و در دامنه کوه صخره‌ای وجود دارد. طول و عرض این ساباطها با توجه به گذرها متفاوت است. بزرگ‌ترین ساباط با ابعاد 3×12 متر با ارتفاع ۳ متر و کوچک‌ترین ساباطها با ابعاد 1×5 متر با ارتفاع $1/5$ متر هستند. این ساباطها معمولاً در بیشتر گذرهای اصلی بافت دیهوک دیده می‌شود. همان‌طور که اشاره شد، عوامل مهمی در شکل‌گیری این ساباطها نقش داشته‌اند؛ از جمله اینکه قسمتی از این گذرها ملک شخصی بوده که می‌توانسته است دو گذر را به هم وصل کند. مالک این قسمت از ملک خود را وقف و اقدام به ساخت ساباط می‌کرده است. بالای ساباط نیز اطاقی می‌ساخته تا کمبود زمین در ساخت خانه برطرف شود (شکل ۶) و معمولاً این فضا رو به بادهای منطقه بود که شرایط آسایش را برای مالک خانه در فصل تابستان فراهم می‌کرد. گاه درون یک ساباط ورودی به چند خانه تعبیه می‌شده است که

شکل ۶. ساباط‌های بافت قدیم روستای دیهوک
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

بازار

از جمله مسجد جامع، حسینیه، حمام و آب‌انبار نیز در این مسیر قرار داشته است (شکل ۷).

گذر مرکزی روستا که با عرض ۵ یا ۶ متر از شمال غرب به جنوب در امتداد بوده معروف به گذر بازار است. در گذشته، در راستای این گذر مغازه‌هایی با ابعاد کوچک قرار داشته و بعضی از عناصر بافت

شکل ۷. گذر بازار - بافت قدیم روستای دیهوک
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

فصل تابستان اطاق‌های بادگیردار استفاده می‌شدند. به نظر می‌رسد حداقل حدود ۲۰۰ بنای مسکونی در این بافت قرار داشته که قدمت بیشتر آنها به دوره قاجاری می‌رسد.

خانه‌های بافت دیهوک به صورت تک طبقه و در بعضی موارد در دو طبقه ساخته می‌شده است. فضاهای مسکونی در بافت قدیم روستای دیهوک با پلان‌های مختلف معماری چهار ایوانی (چهار صغه)، دو ایوانی، باغ سرا و حیاط مرکزی ساخته شده که در ادامه به بررسی آنها پرداخته شده است.

الف) بناهای چهار ایوانی: چهار ایوانی به‌عنوان کهن‌ترین الگوی معماری مسکونی در ایران، زیاد نام برده شده است. این الگوی ساختمانی صرف‌نظر از مباحث اقلیمی و سازه‌ای، از دیدگاه معناگرایی نیز از دوره باستان اهمیت داشته و در نقوش و طرح‌های مختلف تکرار شده است. در معماری ایران، این الگو از بیانی خالص در آرایش فضایی نمونه‌های اولیه به فضایی جزء در نمونه‌های تکامل یافته‌تر تبدیل شده و به این ترتیب الگوهای

فضاهای مسکونی

خانه‌های بافت دیهوک با توجه به نیاز و اقلیم منطقه ساخته شده است. سقف همه فضاهای مسکونی گنبدی دیوارهای قطور دارد و خانه‌ها نیز حیاط‌دار هستند. در قسمت مرکزی بعضی از حیاط‌ها حوض آبی نیز ساخته شده است و همه خانه‌ها با پلان تقریباً مستطیل شکل طراحی شده‌اند. معماران بومی با توجه به شرایط اقلیمی از مواد و مصالحی استفاده کرده‌اند که با محیط خود سازگاری داشته باشند و با ساختن جرزها و دیوارهای ستبر خشتی به‌راحتی از نفوذ سرما و گرما جلوگیری کنند (Varjavand, 1979, P. 7). معمولاً از لحاظ ارتفاع فضاهای مسکونی در یک اندازه ساخته می‌شدند. از جمله سایر عناصر معماری در این خانه‌ها می‌توان به ساخت بادگیر اشاره کرد. بیشتر بادگیرهای بافت قدیم دیهوک با یک دهانه (یک‌طرفه) بوده‌اند و در جهت شمال قرار داشتند. در

مرکزی دارد که در بعضی از مواقع این نورگیرها به صورت کلاهفرنگی اجرا شده که پنجره‌های اطراف آن دارای گچبری مشبک است (شکل ۹). همچنین در اطاق مرکزی بادگیری ساخته می‌شده است که با جریان هوا در داخل آن و حوض آبی که در اتاق مرکزی بوده و با وزش و برخورد آن با آب حوض، هوای سردی در داخل خانه جریان می‌یافته است. درون بعضی از این اطاقها بخاری دیواری نیز تعبیه شده است. از جمله این خانه‌ها می‌توان به خانه اسدالله‌خان کلانی و خانه مهاجری اشاره کرد.

شکل ۹. کلاه‌فرنگی خانه اسدالله‌خان کلانی
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

متنوع فضایی در خانه‌ها و کوشک‌ها را شامل می‌شده است (Gholami & Kavian, 2016, P. 179; Judaki et al., 2014). این بناها از چهار ایوان تشکیل شده است که به صورت رودرو حول فضای میانی قرار گرفته و فضای میانی نقش رابط این ایوان‌ها را داشته است. فضای میانی چهار ایوان با ابعاد 4×4 متر یا بیشتر، با حوض آبی با ابعاد در مرکز این فضا قرار دارد. چهار طرف این ایوان‌ها چهار اتاق وجود دارد که ورودی آنها از داخل ایوان‌هاست (شکل ۸). در مجموع می‌توان گفت در ساخت بناهای با این پلان ۹ فضا طراحی و ساخته شده است. این بنا بیشتر تزئیناتی از جمله کاربندی و نورگیرهایی در گنبد

شکل ۸. فضای داخلی خانه اسدالله‌خان کلانی
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

سرا در بافت دیهوک می‌توان به خانه ذبیح‌الله ذبیحی اشاره کرد.

د) الگوی حیاطدار: خانه‌های حیاطدار مهم‌ترین و بیشترین واحدهای مسکونی بافت قدیم روستا دیهوک را دربرمی‌گیرند که معمولاً مساحتی بین ۳۰۰ تا ۶۰۰ متر دارند. این فضاهای مسکونی شامل قسمت‌های مختلفی از جمله، ایوان، هشتی، راهرو، حیاط، باغچه، شاه‌نشین، اتاق‌های نشیمن، سردابه و مطبخ است. همچنین درون‌گرایی مهم‌ترین ویژگی این‌گونه خانه‌هاست (شکل ۱۱). در فضای داخلی یا حیاط مرکزی، شاخص‌ترین قسمت ساختمان، شاه‌نشین است. در این جبهه، معمولاً یک ایوان وجود دارد که پشت آن فضایی بزرگ است که با فضاهای اطراف بزرگ‌تر می‌شود و انواع گوناگونی دارد. این فضاها از یک‌سو گرما را کاهش می‌دهند و از سوی دیگر به کمک ورودی‌ها نور را تلطیف می‌کنند (Mohammad Moradi & Amir Kabirian, 2002, P. 116).

ب) الگوی دوايوانی (سراچه): این خانه‌های مسکونی به‌جای چهار ایوان از دو ایوان روبه‌روی هم تشکیل شده‌اند. در این فضاهای مسکونی با توجه به مساحت بنا اتاق‌های دیگری نیز اطراف این ایوان ساخته شده و معمولاً دو ایوان به‌عنوان فضای اصلی در دو طرف حیاط محسوب می‌شده‌اند.

ج) الگوی باغ سرا: این خانه‌ها معمولاً شامل ورودی، هشتی، شاه‌نشین، بادگیر، اتاق‌های نشیمن و مطبخ هستند؛ به این صورت که پس از ورودی هشتی بنا ساخته و بعد با یک زاویه به حیاط منتهی شده است. معمولاً در وسط حیاط خانه‌هایی که در مسیر قنات قرار دارند، حوض آبی وجود دارد و در سه ضلع یا دو ضلع حیاط اطاق‌هایی طراحی شده است. مهم‌ترین بخش خانه شاه‌نشین بناست که معمولاً ایوان رفیعی دارد. این فضا دارای بادگیر است و طوری طراحی شده که رو به فضای باغ باشد (شکل ۱۰). از جمله خانه‌ها با الگوی باغ

شکل ۱۰. ضلع جنوبی خانه ذبیح‌الله ذبیحی - بافت قدیم روستای دیهوک
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

شکل ۱۱. ایوان و شاه‌نشین خانه اسماعیل خان کلانی
(Mahmoodi Nasab, 2018)

حمام

بوده که چهار ضلع آن بزرگ و چهار ضلع دیگر کوچک‌تر ساخته شده است. فضای رختکن به کمک پوشش طاق و گنبد به شیوه پوشش کلمبو ساخته شده است. در رأس گنبد نورگیری تعبیه شده بود که فضای داخل را روشن می‌کرد. میاندر در ضلع شمال شرقی رختکن قرار دارد که با یک راهروی منحنی به گرمخانه منتهی می‌شود. اصلی‌ترین قسمت حمام گرمخانه است. گرمخانه حمام نیز به صورت هشت‌ضلعی و شبیه به رختکن طراحی شده است. همچنین خزینه حمام در ضلع جنوبی گرمخانه قرار دارد (شکل ۱۲). گلخن بنا نیز طی چند سال اخیر بر اثر جاده‌سازی داخل بافت و ساخت حمام جدید در شرق بنا تخریب شده است. کاربری این حمام عام‌المنفعه بوده است.

حمام از جمله ابنیه مهم و غیرمذهبی بوده که معمولاً در مراکز محله‌ها یا در مجاورت راسته‌های بازار یا گذرگاه‌های اصلی شهرها و روستاهای قدیمی ایران احداث می‌شده است. این مکان‌ها را می‌توان یکی از ارکان مهم شهرها و روستاهای اسلامی به حساب آورد (Sabeti, 2003, P. 132). حمام بافت قدیم روستای دیهوک با ابعاد 10×15 متر در راستای شمالی-جنوبی ساخته شده است. فضاهای تشکیل‌دهنده حمام عبارت‌اند از: ورودی، راهرو، رختکن، میاندر، گرمخانه و خزینه. هر فضا به صورت مستقل ساخته شده است تا دما و رطوبت هر فضا در مقایسه با فضای مجاور تنظیم شود. ورودی حمام از ضلع غربی بنا میسر می‌شود که ایوانی رفیع با ارتفاع $3/5$ متر و ابعاد 2×2 متر دارد. بعد از ورودی از طریق راهرویی منحنی رختکن حمام قرار دارد. سرپینه به صورت هشت‌ضلعی نامنتظم

شکل ۱۲. خزینه حمام بافت قدیم روستای دیهوک
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

آسیاب

(اطافک آسیابان)، انبار، فضای آردکردن، تنوره و جوی انتقال آب است. مهم‌ترین بخش آسیاب پاچال است که در اطاق آرد گندم قرار دارد. این مکان محل سنگ آسیاب، آرتیلان، دولبره و سول است.

امروزه بقایای معماری دو آسیاب در بافت قدیم دیهوک باقی مانده است: آسیاب تک‌آو (تک‌آب) (شکل ۱۳) و آسیاب استاد غلامرضا. این آسیاب‌ها با توجه به بقایای معماری شامل مردخانه

مربوط به یک شخص بوده و به کمک افرادی که در آب قنات سهم داشته‌اند، اداره می‌شده است.

وجود لایه‌های اندود در تنوره آسیاب نشان‌دهندهٔ مرمت آن در سال‌های مختلف است. مالکیت این آسیاب‌ها به صورت مشارکتی یا

شکل ۱۳. قسمتی از جوی انتقال آب و تنوره آسیاب تک‌أو (تک‌آب)
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

کاروانسرای دیهوک

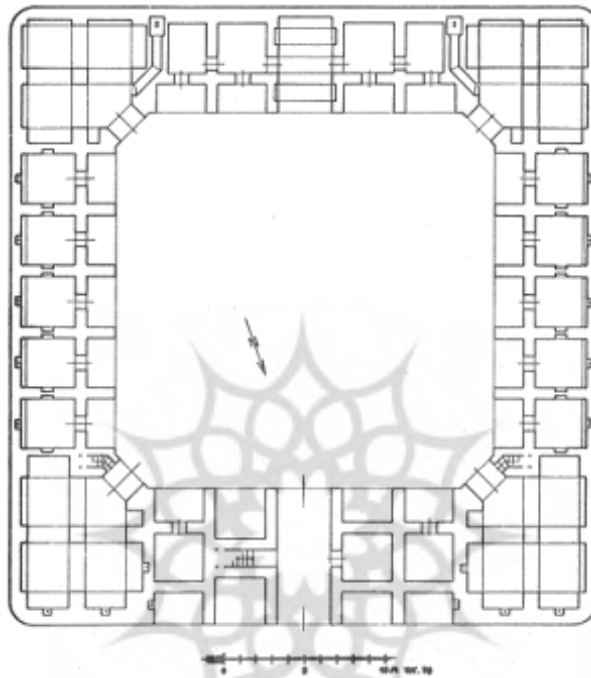
ایوان ورودی نیز در این قسمت بنا بوده است. بالای ایوان ورودی اتاقکی ساخته شده که برای نگهداری به کار می‌رفته است (شکل ۱۵ و ۱۶). این کاروانسرا از خارج چهارگوش و از داخل به صورت هشت‌ضلعی نامنتظم است که چهار ضلع آن بزرگ و چهار ضلع دیگر کوچک‌تر ساخته شده است. دورتادور حیاط کاروانسرا حجره‌هایی به صورت قرینه ساخته شده است. در مجموع این کاروانسرا شامل ۱۷ حجره است که تقریباً اندازه یکسانی دارند. همچنین چهار اصطبل در چهار گوشه بنا تعبیه شده است و ورودی آنها در چهار گوشه حیاط قرار دارد. در قسمت مرکز هر اصطبل، ستونی به ابعاد 1×1 متر قرار دارد. پوشش طاق نیز از یک‌سو روی ستون و از سوی دیگر روی دیوار بنا قرار گرفته است. پوشش این قسمت‌ها به صورت طاق کلمبوست. ورودی همهٔ اطاق‌ها رو به حیاط قرار دارد. غرفه‌های دورتادور حیاط یک ایوان و پیشخوان با ابعاد $3 \times 1/20$ متر

عصر طلایی احداث کاروانسراها با ظهور امپراتوری صفویه آغاز شد. رونق تجارت داخلی و خارجی و اهمیت دادن به راه‌ها و شهرهای زیارتی سبب شده است که بنیاد کاروانسراها با تحولات جدیدی روبه‌رو شوند (Kiani & Claice, 1983, P. 6). در دورهٔ صفویه، طرحی ثابت که همان طرح چهار ایوانی بود، برای احداث کاروانسراها انتخاب شد که دیگر دستخوش تغییرات فراوان قرار نگرفت (Siroux, 1949, P. 180) و در دوره‌های بعد نیز همین شیوه ادامه یافت (Kiani & Claice, 1983, P. 7). کاروانسرای دیهوک در محلهٔ خانیک (امروزه به نام انتظامیه شناخته می‌شود) و با ابعاد 36×37 ، به سبک دوايوانی ساخته شده و متعلق به دورهٔ قاجار است (Kiani & Claice, 1994, P. 367) (شکل ۱۴). این کاروانسرا، قسمت‌های مختلفی از جمله ایوان، حیاط، حجره، شاه‌نشین و سرویس بهداشتی دارد. ضلع شمالی بنا را اهالی محلی تخریب کرده‌اند.

آجرپزی قرار دارد که برای ساخت این کاروانسرا آجر تولید می‌کرده است. معماری کوره نشان می‌دهد محیط این فضا مدور و از نوع کوره‌های تنوره‌ای بوده است. همچنین به احتمال دارای پوشش گنبدی بوده و دود حاصل از آتش داخل تنوره از دودکشی در سقف به بیرون هدایت می‌شده است.

است. پوشش همهٔ اطاقها با آجر به ابعاد $5 \times 25 \times 25$ سانتی‌متر و به‌صورت عرقچین است. در قسمت مرکز این گنبدها نیز نورگیری تعبیه شده است. داخل هر یک از این غرفه‌ها بخاری دیواری و طاقچه‌هایی روی دیوار ساخته شده است. شاه‌نشین بنا در ضلع جنوبی و روبه‌روی ایوان ورودی به حیاط قرار دارد. در بیرون ضلع جنوبی کاروانسرا بقایای کورهٔ

شکل ۱۴. پلان کاروانسرای دیهوک

منبع: (Kiani & Claice, 1994, P. 367)

شکل ۱۵. ایوان کاروانسرای دیهوک - قبل از تخریب

منبع: آرشیو ادارهٔ کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی

شکل ۱۶. ایوان کاروانسرای دیهوک - بعد از تخریب
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

آب‌انبار

آب‌انبار و حوض‌انبار ساخته شده است. در فصول پرآب سال، به‌ویژه در زمستان این فضاها پرآب می‌شود. در بافت قدیم دیهوک دو آب‌انبار باقی مانده است (شکل ۱۷). این آب‌انبارها شامل سردر، پلکان، پاشیر و مخزن هستند. فضای اصلی آب‌انبار مخزن است که در پشت پاشیر قرار دارد. پوشش پلکان با طاق جناغی به شیوه ضربی با آجر اجرا شده است. طول، عرض و ارتفاع در سراسر مسیر پلکان یکسان است. پلکان این آب‌انبار به‌شکلی مستقیم در راستای پاشیر قرار دارد. روی بدنه مخزن روزنه‌هایی برای تهویه آب داخل مخزن ایجاد شده و قسمت مرکزی گنبد دارای نورگیر است. این آب‌انبارها معمولاً آب وقفی نیز داشته‌اند.

آب‌انبار یکی از بناهای زادبومی ایران و یکی از بناهای عام‌المنفعه است که منزلت و جایگاه فراوانی در فرهنگ و تمدن ایران دارد (Noor Aghayi, 2012, P. 3). آب‌انبارها از عناصر تشکیل‌دهنده بافت‌های تاریخی هستند. معماری آنها با گنبد نه‌تنها سمبل آب بلکه سمبل شهر و آبادی است. به‌دلیل نقش مهمی که آب در زندگی روزمره مردم داشت، آب‌انبار به‌صورت کانونی زنده برای محله‌ها درآمده و بناهای مهم شهر و روستا از قبیل مسجد و بازار در اطراف آن شکل گرفته‌اند (Alam alHoda, 2003, P. 89). به‌دلیل قرارگیری بافت قدیم روستای دیهوک در اقلیم گرم و خشک، اهمیت آب در فصل تابستان دوچندان می‌شود؛ به همین دلیل در این منطقه

شکل ۱۷. آب‌انبار بافت قدیم روستای دیهوک
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

آرامگاه

متر است. دیوارهای بنا نیز عرض ۱/۲۰ متر دارد. برای ساخت دیوار و پوشش گنبد از خشت خام با ابعاد ۴ × ۲۵ × ۲۵ سانتی‌متر استفاده شده و یک ردیف آجر در فضای بین پوشش و دیوار (پاکار) بنا به کار رفته است. پوشش بنا با استفاده از فیل‌گوش‌هایی بزرگ از محیط مربع به هشت‌ضلعی و سپس دایره تبدیل شده و بعد آن پوشش گنبد اجرا شده است. متأسفانه پوشش گنبد بر اثر زلزله و نزولات جوی تخریب شده است. با توجه به شواهد معماری باقی‌مانده، فضای زیر پوشش (بالای ورودی‌های چهارگانه) پنجره‌هایی با طاق جناغی دارد که فشار واردشده گنبد بر جرزها را کمتر کند و مانع رانش دیوار بنا شود. گفتنی است همه ورودی‌ها به مرکز مقبره منتهی می‌شود و در فضای وسط این بنا شواهدی از قبر مشخص نیست. این مقبره تزئینات ندارد و تنها در نمای بیرونی ضلع شرقی شیارهای به‌صورت منظم روی دیوار مشهود است. این بنا از لحاظ سبک معماری و پوشش گنبد قابل‌مقایسه با سایر بناهای آرامگاهی شهرستان طبرستان ساخته شده است؛ از جمله آرامگاه جوخواه و آرامگاه پیرحاجات که مربوط به دوره سلجوقی است.

مقبره قبرستان دیهوک که در اصلاح محلی به رباط چهاردر معروف است، به فاصله ۲۰۰ متری غرب بافت قدیم روستا در قبرستان قدیمی روستا قرار دارد. آرامگاه قبرستان دیهوک در راستای شمالی-جنوبی و با ابعاد ۱۰ × ۱۰ متر (مساحت ۱۰۰ مترمربع) و با پلان مربع ساخته شده است (شکل ۱۸). این بنا در وسط قبرستان قدیمی دیهوک قرار دارد. درباره تاریخ این بنا کتیبه یا سنگ‌نوشته‌ای وجود ندارد. نماهای خارجی بنا با گذشت زمان به دلیل زلزله و فرسایش‌های فراوان شکل اصلی خود را از دست داده‌اند. این بنا حدود ۵ متر از محیط اطراف خود بلندتر است. شکل کلی این بنا قابل‌مقایسه با بناهای چهارطاقی است و چهار ورودی در اضلاع اصلی دارد که پوشش ورودی این بنا در ضلع شمالی و غربی تخریب شده است؛ با وجود این با توجه به بقایای معماری، ورودی اصلی بنا در ضلع جنوبی قرار داشته است که به‌صورت ایوانی با طاق جناغی بوده و از دیواره اصلی جلو آمده‌تر است. امروزه این ایوان تخریب و تنها بقایای معماری آن گواه امر است. سه ورودی دیگر هم‌سطح با دیواره اصلی بنا و بدون بیرون‌زدگی است. ارتفاع این ورودی‌ها ۳ و عرض آنها ۲/۹۰

شکل ۱۸. آرامگاه قبرستان دیهوک - دید از شرق
منبع: (Mahmoodi Nasab, 2018)

کوره نشان می‌دهد محیط این کوره‌ها به‌صورت مدور و از نوع کوره‌های تنوره‌ای بوده است (شکل ۱۹) که معمولاً کوره را با

در اطراف بافت قدیم روستای دیهوک بقایای دو کوره وجود دارد که احتمالاً مربوط به ذوب سنگ است. بقایای معماری

دود حاصل از آتش داخل تنوره از دودکشی در سقف به بیرون هدایت می‌شده است.

چوب روشن و حرارت را ایجاد می‌کردند. با توجه به اینکه این کوره از نوع تنوری است، شاید دارای پوشش گنبدی بوده و

شکل ۱۹. بقایای معماری کوره ذوب سرچشمه دیهوک
منبع: نگارندگان، ۱۳۹۷

شکل ۲۰. موقعیت بناهای بافت در تصویر ماهواره‌ای (۱. قلعه و برج، ۲. مسجد، ۳. ساباط، ۴. بازار، ۵. حمام، ۶. آسیاب، ۷. آب‌انبار، ۸. آرامگاه، ۹. کوره)

امکان افزایش جمعیت در یک استقرارگاه را امکان‌پذیر و از جهت دیگری نیز آن را پشتیبان می‌کرد (Yosefifar, 2010, P. 147). با توجه به منابع، به وجود منابع آب نسبتاً کافی در شمال دیهوک اشاره شده است که از آب آن سنگ چند آسیاب می‌چرخد (Mirza Khanlar Khan, 1972, PP. 221-222). پس نقش اولیه آب در شکل‌گیری روستا، در اقلیم گرم و خشک این منطقه نیز تأثیر

شکل‌گیری روستای دیهوک و تحلیل معماری بافت قدیم آن

در چگونگی شکل‌گیری بافت قدیم روستای دیهوک دو عامل جغرافیایی و موقعیت میان‌راهی بیشترین تأثیر را داشته‌اند. در این میان، نقش موقعیت ارتباطی بیشترین تأثیر را در توسعه بعدی دیهوک داشته است؛ هر چند منابع آب کافی

شهادت و تدفین امام رضا (ع) در مشهد تأثیر بسیاری در موجودیت راه‌های گذشته لوت داشته است. بیشتر راه‌های کویر به پایتخت خراسان ختم می‌شد (Gabriel, 1992, P. 271). قرارگیری شهرها و روستاهای قهستان از جمله دیهوک در مسیر جاده ارتباطی مهم موجب گسترش و توسعه شهرها در دوره اسلامی نیز شده است. رسمی شدن مذهب تشیع در دوره صفوی موجب شده است راه‌هایی که به شهرهای مذهبی از جمله مشهد ختم می‌شود، رشد و رونق بگیرد. شاه‌عباس صفوی با پای پیاده به قصد زیارت امام رضا (ع) از اصفهان و از مسیر قهستان و از شهرهای طبرس و تون به مشهد سفر کرده است (Turkaman, 2003, Vol. 2, P. 611). همین امر موجب رشد و شکوفایی این شهرها شده است. روستای دیهوک نیز به دلیل قرارگیری در این جاده زیارتی مهم توسعه و رشد کرده است؛ به طوری که در دوره قاجار، دیهوک به عنوان یک منزلگاه مهم کاروانسرای ساخته شده بود. با توجه به شواهد باستان‌شناسی و همچنین فضاهای معماری در بافت قدیم روستای دیهوک به نظر می‌رسد بافت قدیم روستای دیهوک در قرون میانی اسلامی (دوره سلجوقی تا صفوی) به عنوان منزلگاهی در جاده کرمان و خراسان استفاده می‌شده و از دوره صفوی به بعد بافت قدیم روستا رشد یافته است؛ به طوری که در دوره قاجار، بافت قدیم دیهوک محله‌های بسیاری داشته و از منزلگاه به یک روستای بزرگ تبدیل شده است (شکل ۲۱).

داشته است. شرایط اقلیمی سخت منطقه قهستان (خراسان جنوبی) به‌ویژه نبود منابع آب کافی موجب شده است در طول زمان آبادی‌های این منطقه رشد اندکی داشته باشند. شکل‌گیری آبادی‌ها در این اقلیم نیز در نقطه‌ای شکل گرفته است که نیاز آبی آنها را برطرف کند.

عامل بعدی در روند توسعه روستا بعد شکل‌گیری آن نقش بسیاری داشته و قرارگیری دیهوک در جاده ارتباطی مهم بوده است. مسیری اصلی که از دیهوک عبور می‌کرده، از شهرهای مرکزی و جنوبی ایران شروع و به سمت شمال خراسان شهرهای نیشابور و مشهد امتداد پیدا می‌کرده است. محدوده این راه ارتباطی در خراسان جنوبی براساس شواهد باستان‌شناختی (Anani, 2012; Mahmoodi Nasab, 2018) و منابع مکتوب (Afzal AIMolk, n. d.) مشخص است. دیهوک بین منزلگاه کاروانسرای چاه گنبد و عرب‌آباد - زنوگان در مسیر جاده خراسان به کرمان قرار دارد. این راه امروز در بعضی قسمت‌ها هنوز به عنوان راه ارتباطی استفاده می‌شود. مسیر دوم که به دیهوک ختم می‌شده و در مقایسه با مسیر اول فرعی‌تر محسوب می‌شده است، مسیری بوده که از طبرس به سوی کریت، اصفهک و دیهوک و سپس در مسیر فوق‌الذکر می‌گرفته است و در ایستگاه عرب‌آباد به سمت، خور، خوسف و بیرجند منتهی می‌شده است. دیهوک بین ایستگاه چاه گنبد در شمال و عرب‌آباد در جنوب شرق قرار دارد.

شکل ۲۱. محله‌های بافت قدیم روستای دیهوک

منعکس کند. رنگ روشن خاک بهترین رنگ مصالح انتخابی در منطقه گرم و خشک است. پوشش بیشتر فضاهای معماری به صورت ضربی و گنبدی است. در بعضی موارد از طاق جناغی و پوشش‌های تزئینی از جمله کلیل و کلاله و خنجه پوش برای پوشش فضاهای استفاده شده است. امروزه بافت قدیمی روستای دیهوک خالی از سکنه است و مالکان آن معمولاً از فضای مسکونی خود به عنوان انبار یونجه و همین‌طور نگهداری دام‌های خود استفاده می‌کنند. علاوه بر زلزله سال ۱۳۵۷، تخریب‌های انسانی در بافت به‌ویژه تخریب خانه‌های مسکونی موجب شده که بافت بارزش دیهوک رو به نابودی باشد.

نتیجه‌گیری

بافت تاریخی روستای دیهوک یکی از بافت‌های ارزشمند نواحی کویری ایران است. شرایط اقلیمی از جمله تابش شدید آفتاب، سرمای زیاد، بادهای شنی، کمی آب و... موجب شده است، این بافت نیز مانند بسیاری از شهرهای و روستاهای کویری، به صورت منسجم، فشرده و متناسب با اقلیم گرم و خشک منطقه شکل گرفته است. در بررسی و مطالعه معماری این نوع اقلیم می‌توان دریافت که معماری این منطقه متأثر از شرایط، معماری درون‌گراست. شاخص اصلی معماری بومی این نوع اقلیم نیز درون‌گرایی آن است. همچنین در ساخت گذرهای روستا کوچه‌های پر و پیچ و خم، کم‌عرض و ساباط‌هایی برای آسایش ساکنان بافت ساخته شده است. برای پوشش بناها از انواع قوس‌ها از جمله قوس‌های جناغی، خنجه‌پوش، هلالی و... که با خشت خام و به‌ندرت آجر پوشش شده، استفاده شده است. انواع پوشش‌ها مانند طاق، گنبد و کاربندی هرکدام در جای خود و برای تأمین کارکردی معین استفاده شده‌اند. شکل نهایی و هویت کلی هر فضای معماری بیشتر به‌کمک کارکردهای آن معین می‌شود؛ برای مثال خانه‌ها با حیاط مرکزی و اطاق‌هایی بر گرد آن وجود دارد که هرکدام کاربرد جداگانه دارند و در موقع معینی استفاده می‌شده‌اند. ساخت بناهایی به این شکل و فرم برای تسهیل زندگانی و ترتیب آسایش در فصول مختلف سال و با توجه به شرایط گرم و خشک منطقه ایجاد شده است. هریک از فضاها نیز حداقل یک فضای باز به‌سوی حیاط مرکزی دارند. نمای بیرونی بناها همگی از لحاظ مصالح و فرم یکی هستند. مصالح استفاده‌شده برای ساخت بناها نیز مصالح بومی است؛

مجموعه‌های شهری و روستایی در مناطق گرم و خشک فشرده و متراکم است و از نفوذ گرمای تابشی به داخل مجموعه جلوگیری می‌کند. دیوارهای کوتاه لبه بام‌ها، علاوه بر اینکه خانه‌ها را از انظار محفوظ می‌دارد و مانع مناسبی در مقابل باد نامطلوب است، روی بام‌ها و کوچه سایه می‌اندازد و کوچه‌ها و حیاط را گودتر می‌کند. این بسته‌بودن گود و پر سایه بودن، تماس مجموعه را با گرمای خارج کم می‌کند. از جمله دیگر عواملی که از تابش آفتاب جلوگیری می‌کرده است، می‌توان به رنگ روشن کاه‌گل، شکل گنبدی خانه، دیوار و پوشش ضخیم بام‌ها اشاره کرد (1981, P. 60; Ghobadian. 2011, P. 123). تحلیل و بررسی‌هایی که به‌منظور کشف ویژگی‌های ساخت بنا در بافت قدیم دیهوک انجام شده است، دلالت بر این نکته خواهد داشت که مجموعه بافت قدیم، براساس معیارهای مشخص اهداف معلوم و نیازهای تعریف‌شده زمان خود ساخته شده است. شکل نهایی و هویت کلی هر فضای معماری بیشتر به‌کمک کارکردهای آن معین می‌شود؛ برای مثال خانه‌ها با حیاط مرکزی و اطاق‌هایی بر گرد آنها بودند که هرکدام کاربرد جداگانه داشتند و در موقع معینی استفاده می‌شده‌اند. ساخت بناهایی به این شکل و فرم برای تسهیل زندگانی و ترتیب آسایش در فصول مختلف سال و با توجه به شرایط گرم و خشک منطقه ایجاد شده است و هریک از فضاها حداقل یک فضای باز به سوی حیاط مرکزی دارند. نمای بیرونی بناها از لحاظ مصالح و فرم یکی هستند؛ به‌طوری‌که در خانه‌های مسکونی، خانه فقیر از ثروتمند تشخیص داده نمی‌شود. همین امر موجب شده است نوعی یکدستی و وحدت در مجموعه بناهای بافت دیده شود. بناهایی که در دوران جدیدتر ساخته شده است، همان روند تکاملی گذشته خود را حفظ کرده و تا پیش از زلزله ۱۳۵۷ و حتی بعد از آن (در بافت جدید دیهوک) با همان سبک و مصالح قدیمی ساخته شده است. بناهای تاریخی بافت دیهوک تزئینات اندکی دارند و این تزئینات بیشتر به‌صورت کاربندی و مشبک گچی بوده که در داخل ایوان‌ها به کار رفته است.

مصالح استفاده‌شده برای ساخت بناها مصالح بومی است؛ به‌طوری‌که به محیط اطراف خود صدمه نمی‌زند و با اقلیم سازگار و در صورت نیاز، قابل‌دسترسی آسان است. از جمله مصالحی که در این بافت استفاده شده، آجر، سنگ، خشت خام، ملات گل و گچ و ساروج است. رنگ مصالح به‌کار برده‌شده در بنا باید روشن باشد تا مقدار زیادی از انرژی خورشید را

کشاورزی در این منطقه فراهم بوده است، قرارگیری آن در محل تلاقی شهرهایی مانند کرمان، یزد و سایر شهرهای مرکزی ایران که در این نقطه متصل می‌شده و به سمت شمال خراسان امتداد داشته‌اند، در روند شکل‌گیری و توسعه آن تأثیر بسزایی داشته است.

تعارض منافع

تعارضی از طرف نویسندگان گزارش نشده است.

به طوری که به محیط اطراف خود صدمه نمی‌زند و با اقلیم سازگار و در صورت نیاز، قابل دسترسی آسان است. در شکل‌گیری روستای دیهوک عوامل مختلفی تأثیر داشته است. علاوه بر موقعیت جغرافیایی این روستا که نسبتاً در منطقه‌ای مناسب در حاشیه کویر شکل گرفته و منابع آب کافی نیز برای

منابع مالی

منابع مالی این مطالعه توسط پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری تامین شده است.

References

- Afzal Almolk, Gh. (n. d.). *Travelogue of Khorasan and Kerman. To correct the power of God*. First Edition. Tehran: Toos Publications. [in Persian]
- Akhtarkavan, M. Sediq, M. AkhtarKavan, H. (2012), *Regulation of conditions compatible with the environment and climate of Iran*, second edition, Tehran: Kalhor Publishing. [in Persian]
- Alam alHoda, H. (2003). "Water in Iranian architecture". *Ketab-e Mah*. 57 and 58, pp. 84-91. [in Persian]
- Anani, B. (2012), *Archaeological Survey Report of Ferdows*, Birjand: Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of South Khorasan Province. [Unpublished]. [in Persian]
- Deyhuk (2013 November 22). "Tabas Encyclopedia." Retrieved from: www.tabasenc.ir
- Gabriel, A. (1992). *Crossing the Sahara of Iran*, in translated by Faramarz Najd Samiei, first edition, Mashhad: Publishing Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Ghobadian, V. (2011), *Climatic study of traditional buildings*, seventh edition, Tehran: Publishing University of Tehran. [in Persian]
- Gholami G. H. Kavian M. (2016). Examining "Chahar Soffeh" in the Spatial Structure of Iranian Residential Architecture in Hot and Arid Areas. *Journal of Housing and Rural Environment*. 36(157). pp. 161-149. [in Persian]
- <https://Google Earth.Com>
- Judaki, A. Mousavi Haji, S. R. Mehrafarin, R. (2014). "Typology of the four-line model in Iranian architecture and its evolution." *Journal of Islamic Architecture Research*. Second year, fifth issue. Pp. 87-64. [in Persian]
- Kasmaei, M. (1999). *Climate and Architecture*, First Edition, Tehran: Publishing Baztab. [in Persian]
- Kiani, M. Y. Claice, W. (1983). *List of Iranian Caravanserais - Volume 1*. First Edition Tehran: Publishing National Organization for the Preservation of Antiquities of Iran. [in Persian]
- Kiani, M. Y. Claice. W. (1994). *Caravanserai of Iran*. First Edition. Tehran: Publishing Cultural Heritage Organization. [in Persian]
- Mahmoodi Nasab, A. A. (2014), *Architecture of the historical context of Sarayan city based on the hot and dry climate of the region*, first edition, Tehran: Samira Publishing. [in Persian]
- Mahmoodi Nasab, A. A. (2018). *Archaeological study of Dehuk district and Pirhajat village of Tabas city*, Archive of the General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of South Khorasan, [unpublished]. [in Persian]
- Mahmoodi Nasab, A. A. Maroofi Aqdam, I. (2019), "Identity and Archaeological Survey of the Historical Texture of Tighdar Ghaen Village," *Iranian Journal of Iran and Varjavand*, 2(3), pp. 120-103. [in Persian]
- Mahmoodi Nasab, A. A., Taghavi, A., Khodadoost, J. (2016), *The effect of climate on the formation of architectural elements in hot and dry areas; A Case Study of the Architecture of the Historic Textures of Birjand*, in Collection of Articles Collected by Bahram Anani and Reza Khazaei, First Edition, Birjand: Publishing Chahar Darakht Publications. [in Persian]
- Mahmoodi, Niloufar; Mofidi Shemirani, Seyed Majid (2003), "The effect of Sabat on the cooling of urban space in hot and dry areas of Iran, in *Proceedings of the Third Conference on Fuel*

- Consumption Optimization in Buildings*. pp. 252-263. [in Persian]
- Mirza Khanlar Khan (Etesam Almolck) (1972). *Travelogue of Etesam-ol-Molk Khanlar Khan*. By the efforts of Manouchehr Mahmoudi. Mashhad: Ferdowsi Publications. [in Persian]
- Mohammad Moradi, A., Amir Kabirian, A. (2002), *Introduction of a number of traditional Iranian architectural buildings and an analysis of their spatial features*, Tehran: Cooperation of the Cultural Heritage Organization. Publishing. [in Persian]
- Mulazadeh, K. Mohammadi. M. (2006). *Military forts and fortifications - Encyclopedia of Iranian historical monuments in the Islamic period - Volume 6*. First edition. Tehran: Surah Mehr. [in Persian]
- Noor Aghayi, A. (2012). "Cistern". *Amordadnameh Research Monthly*, No. 37: pp. 4-9. [in Persian]
- Omran, B., Ismaili Sangari, H. (2006), *Historical context of Tabriz*, first edition, Tehran: Samira Publishing. [in Persian]
- Omranipoor, A. (2005). *Islamic Art and Architecture of Iran*, First Edition, Tehran: Publishing Deputy of Architecture and Urban Planning. [in Persian]
- Pirnya, M. K. (2007), *Stylistics of Iranian Architecture, Fifth Edition*, Tehran: Publishing Soroush Danesh. [in Persian]
- Rashed Mohassel, M. R. (2009). *From Shokati to Dolati, first edition*, Tehran: Publishing Hirmand. [in Persian]
- Raufi, Gh., Rezvani Moghadam, E. (2016). *Dehuk in the Mirror of Travelogues*, first edition, Tabas: Fravang Publishing. [in Persian]
- Sabeti, E. (2003). "Bath Architecture in Iranian Miniature", *Book of the Month of Art*, No. 63 and 64, pp. 132-138. [in Persian]
- Salmanian, M. Gholkar, A. (2010). "Geographical environment and its role in preserving and reviving the indigenous architectural culture of hot and dry regions, in" *Proceedings of the Fourth International Congress of Geographers of the Islamic World*. Zahedan. [in Persian]
- Satellite map of Deyhuk village, available at: www.map.google.com
- Siroux, M. (1949). *Iranian caravanserais and small buildings along the way*. Translated by Issa Behnam, National Organization.
- Tavassoli, M. (1981). *Construction of the city and architecture in the hot and dry climate of Iran*, fourth edition, Tehran: Publishing Rushdihe. [in Persian]
- Turkaman, Alexander Beygh (2003). *History of the Abbasid world - Volume 2*. In Edited by Iraj Afshar. Third edition. Tehran: Amir Kabir Publishing. [in Persian]
- Vafaiefard, M. (2005). *Birjand Urban Identity*, First Edition, Tehran: Ministry of Housing and Urban Development. [in Persian]
- Varjavand, P. (1979). "Before regretting, let's find out the origin of the desert in Yazd (2)." *Journal of Art and People*. No. 193. pp. 2-17. [in Persian]
- Yosefifar, Sh. (2010). "The Patterns of the Emergence of Cities and Urbanization in the History of Iran." *Journal of Iran History (Journal of Human Sciences)*. 5(64). pp. 145-170. [in Persian]